

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ЯВИЩА МАРГІНАЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті висвітлено об'єктивні причини маргіналізації українського суспільства. Проаналізовано специфіка та форми вияву маргінальності в умовах трансформаційних процесів сучасного українського суспільства. Запропоновано шляхи подолання маргіналізму в Україні.

В статье рассмотрены объективные причины маргинализации украинского общества. Проанализированы специфика и формы проявления маргинальности в условиях трансформационных процессов современного украинского общества. Предлагаются пути преодоления маргинализма в Украине.

The article describes the objective reasons for the marginalization of the Ukrainian society. Analyzed specifics and forms of marginality in the transformation processes of the modern Ukrainian society. Suggests ways of dealing marginalism in Ukraine.

Ключові слова: фактори маргіналізації, структурна маргінальність, економічна маргінальність, політична маргінальність, етномаргінальність, культурна маргінальність.

Ключевые слова: факторы маргинализации, структурная маргинальность, экономическая маргинальность, политическая маргинальность, этномаргинальность, культурная маргинальность.

Key words: factors of marginalization, structural marginalization, economic marginalization, political marginality, ethnomarginality, cultural marginality.

Постановка проблеми. Проблема маргінальності в Україні стала актуальною на межі 90-х років минулого століття. У результаті переходу від однієї соціальної системи до іншої суспільство опинилося в ситуації, що цілком можна назвати маргінальною, тому що в її основі лежить проміжне, пограничне положення самого суспільства. Внаслідок кризи та реформ стабільні економічні, соціальні, духовні структури були трансформовані, а елементи, які утворюють кожну з цих структур — інститути, соціальні групи та індивіди — опинилися у проміжному, перехідному стані. В таких умовах зростає деструктивна спрямованість процесів маргіналізації суспільства, що обумовлює актуальність дослідження специфіки та форм вияву маргінальності в сучасному українському суспільстві.

Аналіз останніх публікацій. Проблема маргінальності в українському соціумі займалися сучасні українські дослідники Н. Паніна, Є. Головаха, І. Прибиткова, Н. Пенькова, А. Маслов, Т. Баршацька, Т. Кузьменко та інші. У своїх працях вони порушують питання, пов'язані: з аналізом факторів маргіналізації українського суспільства та форм вияву маргінальності в ньому; з виявленням основних маргінальних груп, що виникли в умовах трансформаційних процесів в українському суспільстві; також висвітлюються проблеми української маргінальності в контексті бідності.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є висвітлення особливостей вияву явища маргінальності в соціальній дійсності сучасної України.

Виклад основного матеріалу. З набуттям незалежності починається новий етап історії України, пов'язаний із переходом на якісно вищий рівень суспільного розвитку у всіх сферах суспільства: у політичній сфері — від тоталітаризму до демократії; в економічній — від командної до ринкової економіки; у соціальній — від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта до суб'єкта геополі-

тики. Тобто, має бути здійснено перехід до реального суверенітету та власної державності. Проте реалії українського суспільства довели, що воно було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку при відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави викликали втрату орієнтирів у суспільстві.

Трансформаційні процеси в Україні почалися за вкрай низького рівня політичної та економічної культури мислення. На час проголошення незалежності в суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися розуміння масштабу нових завдань, більшість населення не визначила чітко свого місця в процесі державотворення.

Взагалі, у процесі маргіналізації українського суспільства можна виділити кілька періодів, пов'язаних з певними суспільними подіями.

Перший період (1917 р. — 80-і роки ХХ ст.) визначають як тоталітарний. Для нього характерний прогрес в економічній сфері, що зумовив масштабні зміни соціального статусу індивідів з формуванням у них подвійної моралі.

Під час другого періоду (середина 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст.) відбуваються значні зміни в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Але особливо суттєві вони в соціально-психологічній сфері, оскільки руйнування старої ціннісно-нормативної системи не супроводжувалося становленням нової.

На протязі третього періоду (початок—кінець 90-х рр.) українське суспільство виходило з політичних катаклізмів, маючи багатий запас нових політичних понять, але не готовим до державотворення, оскільки своєї науково обґрунтованої моделі державного будівництва в Україні не було. Для цього періоду притаманні були високі темпи майнового розшарування населення на фоні загального зубожіння та надзбагачення незначного прошарку при фактичній відсутності середнього класу.

Для четвертого періоду (кінець 90-х років і до сьогодні) характерна деяка стабілізація соціально-економічних умов та адаптація значної частини населення до умов ринкової економіки. Сьогодні цей період можна вважати завершеним.

Сучасний п'ятий період співпадає із світовою глобальною соціально-економічною кризою, яка в Україні негативно вплинула на набуті у попередній період позитивні риси соціально-економічних відносин і соціально-психологічні характеристики переважної частини населення. На цьому етапі спостерігається примусова, вимушена маргіналізація, що супроводжується зниженням соціального статусу цілих соціальних груп і прошарків, викликає значні руйнування традиційних соціальних спільнот, дезінтеграційні процеси в соціальній структурі суспільства.

У сучасному українському суспільстві основними детермінантами процесу маргіналізації є спад в економіці, безробіття, міграція, зростання злочинності, розпад соціальної сфери, криза системи цінностей. У зв'язку з цим виділяються економічні, політичні й соціальні фактори маргіналізації українського суспільства, серед яких можна виділити такі, як переосмислення дійсності, переорієнтацію, корінну переоцінку суспільних цінностей, а також докорінну зміну в структурі суспільства. Особливим фактором маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності. У цих умовах в українському соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання. Всі ці фактори безпосередньо впливають на масштаби маргіналізації в суспільстві. Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства виокремлюють збіднілі верстви населення, безробітних, бездомних, «елітну» групу населення, людей похилого віку, молодь, мігрантів, кримінальні елементи, жебраків тощо.

В умовах незалежної України процес маргіналізації має свої форми вияву. Так, однією із форм маргінальності є структурна маргінальність, для якої притаманне політичне, соціальне й економічне безсилля деяких позбавлених прав або поставлених у не вигідне становище сегментів суспільства. Сьогодні в українському суспільстві 78 % населення зазначає, що їм не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69 % — порядку у суспільстві та дотримання чинних у країні законів; 68 % — стабільності в державі та екологічної безпеки; 67 % — впевненості у власному майбутньому і

можливості дати дітям повноцінну освіту. Сучасних економічних знань і роботи, що влаштовує, не вистачає 46 % громадян. Деяко адаптованими до нових суспільних умов можна вважати лише 24 % населення [8].

Наступною формою маргіальності є економічна маргіальність, наслідки якої в українському суспільстві мають два прояви. Частина населення вимушена жертвувати досягненнями бажаних цілей заради виживання через знецінення певних професійних якостей і виникнення нових видів робіт. Їх участь у секторній моделі економічного кругообігу стає мінімальною через зменшення споживання та зникнення мотивів для інвестування. В той же час інша частина економічних суб'єктів швидко пристосовується до ситуації та використовує додаткові ресурси, що теоретично належали економічним маргіналам. Тобто суспільство ділиться на два табори, один з яких покійно пливе за течією, а інший активно діє. Така ситуація спостерігалася зразу ж після оголошення незалежності України: різними способами певна група людей оволоділа чужими ресурсами та перетворилася на успішних бізнесменів. Ну а ті, хто адаптувався до змін не так швидко, вимушені були шукати інші способи забезпечення матеріального добробуту.

Наслідком економічної маргіальності також стає масове безробіття. Воно зумовлює розповсюдження неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює міру маргіналізації та соціального вилучення певних прошарків суспільства в Україні.

Одним із способів подолання економічної маргіальності стала трудова міграція за межі України. Але при цьому через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають двічі виключеними, оскільки в країнах докладання своєї праці вони не можуть ані реально, ані навіть формально користуватися правами громадянина.

Свої особливості в Україні має і політична маргіальність, яка є виявом перехідного, структурно невизначеного становища політичних інститутів у політичній системі суспільства, що характеризується відсутністю єдиної шкали політичних цінностей та кризою політичної самоідентифікації учасників політичного процесу. До основних передумов дисфункційності інститутів політичної системи в Україні, що роблять її маргіальною, відносять такі чинники, як швидкі економічні та політичні реформи; багатосуб'єктність політичної системи; конфліктність усередині політичного класу.

В українському суспільстві спостерігається відсутність ціннісно-нормативної бази соціальної та політичної консолідації. Стара ціннісно-нормативна система, що консолідувала напівтоталітарне суспільство, зруйнована, а нова, що має базуватися на демократичних цінностях, так і не сформувалася. Політична субкультура маргіалів виробляє свої власні політичні принципи, які знаходяться в стані постійного протистояння із законодавчо закріпленими принципами і нормами політичного життя суспільства.

Зміни, які відбулися в політичній системі українського суспільства за роки незалежності, визначили перехідність і політико-психологічних настроїв громадян. Тому спостерігається наявність чітко обумовленої політико-психологічної маргіальності, яка характеризується кризою ідентичності, що призводить до втрати духовних орієнтирів та ціннісних основ життєдіяльності людини. Реаліями нашого часу є апатичне ставлення населення до політичних змін, небажання аналізувати поточну ситуацію та прогнозувати майбутнє, надмірна довірливість обіцянкам політиків, відмова від думки про цінність власного вибору та політичної позиції.

Політична маргіальність супроводжується процесом маргіналізації політичної культури, який в Україні обумовлений двома групами чинників:

- 1) об'єктивними умовами розвитку українського суспільства;
- 2) суб'єктивними характеристиками, що коріняться в національній ментальності.

Якщо розглянути об'єктивні причини панування у межах української політичної культури протилежних систем цінностей, то серед них виділяють такі.

По-перше, трансформаційні процеси суспільства, коли з розпадом СРСР стара система цінностей уже втратила свою актуальність, але нової не сформувалося. Взагалі, масову свідомість пострадянського періоду цілком доречно ідентифікувати в якості

амбівалентної, тобто такої, що визначається подвійністю та суперечливістю соціальної позиції особистості внаслідок втрати системи цінностей. Амбівалентність у політичній культурі України проявляється в орієнтації на демократичні цілі, лібералізм та тоталітарні засоби їх реалізації. Наприклад, інтеграція в ЄС, але разом з Росією; відродження української мови, але зі збереженням двомовності тощо.

По-друге, стереотипізація масової політичної свідомості через концентрацію економічної, політичної, духовної влади в руках правлячого класу, що призвело до «поглинання» державою суспільства у цілому та індивіда зокрема. Тому у спадок нашому суспільству залишився тип залежної людини, у свідомості якої сформувався стереотип бездіяльності.

По-третє, регіональна поляризованість держави на Захід і Схід, яка порушує єдність українського суспільства.

По-четверте, релігійна неоднорідність українського суспільства. Так, греко-католики західних територій, у світогляді яких переважають цінності західноєвропейського християнства, зорієнтовані на розвиток приватної власності, вільних можливостей для влаштування особистого життя. У той же час православні Східної України схильні до колективізму, однастайності, що іноді сприймається краще плюралізму, ідентифікованого з політичною слабкістю.

Суб'єктивними причинами невизначеності політико-культурної орієнтації виступають з одного боку, сутнісні особливості національної ментальності українства (максималізм, недисциплінованість, інертність, надмірна мрійливість), а з іншого — неспроможність сучасних політичних лідерів сформувати політичні ідеї, здатні охопити значну частину населення.

Сьогоднішні українські реалії демонструють факти того, що наша держава уже відійшла від монолітної політкультури, суспільство зникає до наявності різнопланових підходів, методів, прийомів політичної діяльності. Проте, для того, щоб подолати суперечливе співіснування протилежних систем цінностей у межах одного політичного простору, на перший план має виступити ідея формування політичної свідомості народу.

Поряд з політичною маргінальністю, важливе місце у трансформаційних процесах пострадянської України займає етномаргінальність. Становлення незалежної Української держави відбувається в умовах, коли поліетнічна країна лише перебуває на шляху пошуку власної етнонаціональної моделі розвитку, яка б поєднала інтереси всіх суб'єктів багатоскладового суспільства. Взаємодія між цими суб'єктами у шлюбних, культурних, мовних відносинах спричиняє виникнення так званого маргінального стану на груповому та особистісному рівнях та подвійної етнокультурної ідентифікації.

Питання етнокультурної маргінальності набуває значної гостроти у політичному житті українського суспільства через відсутність правової бази для захисту інтересів домінуючої нації і прав національних меншин. До того ж ряд положень законодавства про мови, про національні меншини майже не узгоджуються з реальними засадами політики. Якщо до цього додати значні міграційні процеси, розподіл віруючих за різними конфесіями, зменшення абсолютної чисельності етнічних українців, стає зрозумілою специфіка етнокультурної маргінальності України, для якої притаманні такі особливості:

- 1) зростання внаслідок трансформаційних процесів в суспільстві виявів маргіналізму серед усіх етносів, що проживають в Україні;
- 2) посилення маргінальних тенденцій у зв'язку з активізацією міграційних процесів;
- 3) рубіжний характер України між Сходом і Заходом, що обумовлює її особливий етнокультурний статус як маргінальної держави, яка ще не відійшла від Сходу, але й не інтегрувалася до Заходу;
- 4) існування в Україні двох основних мов — української та російської;
- 5) відсутність правових основ захисту національних прав громадян;
- 6) відсутність консолідуючої загальнонаціональної державної еліти.

Не можна залишити поза увагою і культурну маргінальність, яка пов'язується з втраченою попередньої системи цінностей і невизначеністю нових ціннісно-нормативних засад існування. З набуттям незалежності змінюються основні засади українського суспільства, жертвою чого і стала мораль. Культурний шок переживає все українське суспільство,

оскільки завдяки трансформації радянської ціннісно-нормативної системи, особистість позбавляється звичних орієнтирів. Про це свідчать результати опитування Інституту соціології НАН України за 2005 рік, за якими: переважна частина населення України погоджується з тим, що сьогодні більшість із того, у що вірили їхні батьки, руйнується на очах (79 %); що більшість людей взагалі ні у що не вірять (76 %); не вистачає справжньої дружби (68 %); за теперішнього безладу та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити (68 %); все так швидко змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати (68 %) [8].

Враховуючи негативні наслідки маргіналізму в сучасній Україні, актуальним стає питання визначення шляхів його подолання. У першу чергу необхідно підіймати економіку і її соціальні складові, аби українські громадяни не збігали з країни на заробітки в інші країни. Реальне подолання маргіналізму можливе лише після досягнення пристойного рівня життя громадян.

Що стосується культурного та національного аспектів у боротьбі із наслідками маргіналізму в Україні, то має відбуватися одночасний розвиток етнічної та громадянської складових української нації. Враховуючи достатньо високий рівень субкультурного плюралізму української держави, найсприятливіші умови для зазначених процесів лежать в основі моделі етнокультурного плюралізму, яка передбачає вироблення консолідуючої програми міжетнічного діалогу на засадах добровільної інтеграції етнокультурних маргіналів в український соціум і яка б об'єднала різні регіони з урахуванням їхніх культурно-історичних особливостей.

Висновки з проведеного дослідження. На підставі зазначеного, можна зробити висновок, що в нашій країні маргінали складають більшість, а не меншість населення. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізоляція призводять до відсутності механізмів впливу громадськості на процес прийняття рішень. Фактичне безсилля та безправність, відсутність дієвих механізмів реалізації власних соціальних, економічних і політичних інтересів є джерелом масової маргіналізації населення в сучасній Україні.

Висунувши незалежність України як об'єднувачу цінність, оголосивши національною ідеєю перетворення України в сильну економічну державу, а також послідовно здійснюючи необхідні кроки із зміцнення української ідентичності, можна буде поступово усунути небезпечні для нашого суспільства наслідки маргіналізму.

Література

1. *Акопян Н.* Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества / Н. Акопян // XXI век. — 2005. — № 1. — С. 7—12.
2. *Баршацька Г.* Соціетальна та часткова маргінальність українського соціуму / Г. Баршацька // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики: [зб. наук. пр.]. Вип. 49 / Класич. приват. ун-т; відп. ред. О. Л. Скідін. — Запоріжжя, 2011. — С. 23—29.
3. *Карпо В.* Логіко-семантичний вимір поняття «маргінальність» / В. Карпо // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. — 2009. — Вип. 11. — С. 38—42.
4. *Кузьменко Т.* Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму / Т. Кузьменко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : [зб. наук. пр.]. Вип. 18 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; відп. ред. В. М. Вашкевич. — К., 2009. — С. 278—288.
5. *Маслов А. О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. канд. дис. / Маслов А. О. — К., 2004.
6. *Прибыткова И.* Мы — не маргиналы, маргиналы — не мы? / И. Прибыткова // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 11—12. — С. 70—86.
7. *Пенькова Н.* Політична маргінальність: теоретична спроба постановки проблеми / Н. Пенькова // Соціальна перспектива і регіональний розвиток. — 2006. — Вип. 1. — С. 117—127.
8. *Паніна Н.* Українське суспільство 1994—2005: соціол. моніторинг / Н. Паніна. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. — 85 с.

Стаття надійшла до редакції 25 травня 2013 р.